

Arany János erdélyiek között Nagykörösön

Életének egyik fontos korszakát (1851—1860) Arany János Nagykörösön töltötte mint a főgimnázium tanára; ezekben a nehéz, nyomasztó, sokszor a kétségbeesés szélére taszító években legelőször erdélyi fiatal tanárok állottak melléje, ők voltak segítségére elhelyezkedésében és az első nehézségek átvészelésében. Tudjuk, hogy Aranyt Mentovich Ferenc hívta Nagykörösre, és az ő kedves, vidám társasága bizonyára sokszor felvidította a kétségek és aggodalmak között élő nagy költőt (Dánielisz Endre: *Arany és Mentovich barátsága. Korunk*, 1969. 6.). A legújabb monográfia szerint Arany az „életét ott egyre üresebbnek, magát mind magánosabbnak, költői munkáját folyton reménytelenebbnek érezte“ (Keresztury Dezső: *„S mi vagyok én...“* Budapest, 1967. 142.), s a sokfelől összeverődött tanártársak közt sem akadt igazi barátja.

Ezt részben a politikai és társadalmi viszonyok, részben pedig magának Arany-nak a kétségeskedő, tépelődő, mindig elvágódó természete okozta. A szülőföld varázsát, Petőfi társaságát, a forradalom előtti idők lelkesedését természetesen semmi sem pótolhatta Arany lelkében, és így Nagykörösről Pestre, az irodalmi élet központjába, onnan meg mindig Szalontára vágódott vissza.

Pedig a nagykörösöi tanárok szívesen fogadták Aranyt, és közülük többen értékes szellemi társaságot jelenthettek számára. Tolnai Lajos visszaemlékezéseiben így ír erről a tanári karról: „Ez a gimnázium akkor az ország összes gimnáziuma fölött toronymagasságban állott. Olyan fényes tanári kart, amilyennel az alföld e híres főiskolája dicsekedhetett akkor, sem azelőtt, sem azután nem tudott többé a gazdag egyház összeállítani. Koronája az egész fényes testületnek Arany János volt.“ (*Sötét világ*) Ez a tanári kar nem lehetett közömbös Arany János számára; Arany a nagykörösöi civisektől távol élhetett, de a tanárok összekötötték az ebredező irodalmi és tudományos élettel, az elnyomatás mindnyájukra ránehezedő, gyanakvó légkörével, amely sokszor azonos kérdések megoldását követelte meg a nemzet értelmiségétől. Ebből a tanári karból ma is jól ismerjük Mentovich Ferenc, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Ács Zsigmond, Salamon Ferenc, Szabó Károly és Jánosi Ferenc nevét, ezúttal azonban csak Arany egypár fiatal erdélyi tanártársára és Arannyal való kapcsolataikra fordítjuk figyelmünket.

A szabadságharc után, amikor a magyar értelmiség java része emigráns, földönfutó és bújdosó lett, a nagykörösöi gimnázium valósággal menedékhelye több egykori honvédtisztnek, szakembernek és írónak, akik addig még nem szolgáltak a tanügyben. A nagykörösöi egyháztanács 1850. április 7-én választotta meg tanár-

nak Mentovichot és Jánosit a „szónok-költészeti“, illetőleg a vegytani és gazdaságtani tanszékre. A következő évben, 1851-ben, ifj. Szász Károlyt, aki teológiai vizsgát tett, ugyancsak meghívták tanárnak Nagykőrösre. Arany János Nagykőrösre hívásában Mentovichnak és Szász Károlynak volt kezdeményező szerepe, de a levelezésben Jánosi nevét is többször olvashatjuk, mint aki szintén „a legőszintébb bizodalommal, ragaszkodással, baráti sőt testvéri szeretettel“ várta (Mentovich levele, 1851. X. 8.). Ehhez a névsorhoz hozzátehetjük még Salamon Ferenc nevét, aki az 1854—1855-i tanévre Pestről jött le Nagykőrösre matematikát tanítani.

Mentovich és Jánosi két évvel volt fiatalabb Aranynál, ifj. Szász Károly pedig tizenkettővel; közöttük állott életkorban Salamon Ferenc — így szinte egy nemzedékhez tartoztak. A forradalom és a szabadságharc után mindnyájan végigélték az üldözöttséget, és ki kellett küzdeniük a maguk helyét az életben. De ezeket az Arany környezetében élő fiatal tanárokat más élmények is összekötötték: mindnyájan enyedi diákok voltak, és Szász Károly, a kiváló enyedi professzor alakította ki tudásukat és életfelfogásukat. Így érthetjük meg, hogy ezek az erdélyiek itt Nagykőrösön összekerültek. Az élet bizonytalansága közepette itt egy ideig biztos megélhetést találtak, egymást és a nagy költőt támogatva készülhettek az élet nagyobb irodalmi vagy tudományos feladataira. Nagykőröst bizonyára csak átszállóhelynek tekintették, ahol megpihenhetnek, és kivárhatják azt az időt, amikor nagyobb lehetőségek nyílnak számukra a nemzet életében.

Mentovich Ferenc 1837-ben subscribált az enyedi kollégiumban, és ekkor Szász Károly rábízta fia nevelését. Gáspár János mellett ő is részt vett az ifjúsági olvasó társaság tevékenységében, verseket írt, és társaival együtt tiltott gyűléseken vett részt. Az ún. „tudós társaság“ tagjai ellen 1839-ben vizsgálat indult, összeesküvéssel vádolták őket, és habár a vádak lényegét nem lehetett bebizonyítani, a felettes hatóságok nyomásának eleget téve, a tanári kar megbüntette őket. A megbüntetett diákok között szerepel Mentovich is (Vita Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései...* Kolozsvár, 1942. 12.). Mentovich tehát Enyeden belekóstolt az irodalmi és politikai életbe, de Szász Károly megszerettette vele a természettudományokat is, sőt bizonyára általános műveltségére, sokoldalú érdeklődésére is hatott. Mentovich 1841-ben két évi külföldi tanulmányútra megy, Bécsben és Berlinben fizikát, természettudományokat, vegytant tanul, meglátogatja Gausst, hangversenyekre jár. Ért a zenéhez, és útleírásában határozott véleményt mond zenei és pedagógiai kérdésekről. Hazatérve nevelő lesz a Kemény családnál, Kolozsvárt kiadja az *Unió-dalokat* (1847), a szabadságharc alatt Jánosi Ferencsel együtt a nagyváradi löpor- és gyutacsgyárban dolgozik.

Mentovich mellett mindegyre feltűnik Jánosi neve is. 1839—1840-ben együtt voltak abban a fiatal társaságban, amelynek a célja az „ön-, haza-, nemzet- és világismeret“, s amelyben a nyelvek tanulására különösen nagy gondot fordítottak. De ebben az enyedi „tudós társaságban“ már az ipar és kereskedelem fejlesztésének a gondolata is felmerült. Mindnyájan (több kitűnő matematikussal és későbbi technikai szakemberrel együtt) idősb Szász Károlynak voltak tanítványai az enyedi kollégiumban.

Ha a Szász Károly hatását meg akarjuk ismerni, akkor Kemény Zsigmondot kell elővinnünk. Együttal egy ifjú nemzedék, egy kollégiumi diákság legjavát, sőt ennél is többet, egy kollégium szellemét ismerhetjük meg az itt következő sorokból: „Gondolkozásra szoktatá tanítványait és fennkölt érzésekre. Nem abban keresett dicsőséget, hogy adatok szertelen halmaza által nyomja le és erőtlenné el az elmét; ellenkezőleg, biztos tájékozási pontokat tűzött ki a tudomány széles meze-

jén, hogy az önálló munkásság e jelzésekre figyelve vezető kéz nélkül is célhoz juthasson.“ Tanítványai tudták, hogy az egyén közre hatva nyeri valódi bevégzettségét, s hogy viszont minden hódítás az egyéni fejlődés terén a közéletet szilárdítja, erősíti (Kemény Zsigmond: *Id. Szász Károly. Sorsok és vonzások*. Budapest, 1970. 334—335.). Hogy Szász Károly valóban gondolkozni és az életben tájékozódni tanította meg a tanítványait, arra példa Mentovich, Gáspár János, Jánosi, Salamon Ferenc, Kemény Gábor, Takács János és még sokan mások. (Az első és a legkiemelkedőbb ebben a sorban Kemény Zsigmond volt.)

Jánosi kezdettől fogva vegytani kutatónak készült, Vida Károllyal együtt, ezért ment ki a német egyetemekre tanulni, 1848-ban ezért vállalt vezető munkát a nagyváradi puszkapor-gyártásban, és vett részt salétrom-felfedező utakon. A szabadságharc után menekülnie kellett, elfogták, de bizonyíték hiányában szabadon engedték. A barátság és a korabeli politikai helyzet ismételtlen összehozta Mentovichsal, együtt lehettek nagykorósi tanárok, együtt fordították a *Természet könyvét*, néhány évvel később (1857) pedig Pesten Salamon Ferencsel együtt írták a *Találmányok könyvét*. Jánosi ekkor már Pesten élt, tankönyveket írt, fordított, és újságíró lett. Nem találta meg a tehetségének megfelelő munkakört.

Ilyen embereknek a társasága nem lehetett egészen érdektelen Arany számára, még akkor sem, ha tudjuk, hogy érdeklődési körük egészen különböző volt, Arany zárkózott egyénisége pedig csak ritkán nyilatkozott meg őszintén barátai körében. Tudjuk, hogy nagykorósi együttlétük kialakítását Mentovich kezdeményezte. Arany életrajzírója, Vojnovich Géza szerint: „Összel levelet kap Mentovich Ferencről, kit személy szerint még nem ismer, de verseiből igen; neveik sokszor találkoztak szépirodalmi lapokban. A levél arról értesíti, hogy a nagykorósi egyháztanács meghívja őt gimnáziumába, a magyar irodalom tanárának.“ (Vojnovich Géza: *Arany János életrajza* II. Budapest, 1931. 101.) Mentovich készséges szívessége a nemzet nagy költőjének szól. Buzgólkodása természetesen nem volt egészen egyéni és magányos jelenség. Mint más alkalmakkor, most is mellette állott ifj. Szász Károly, akit eredetileg a magyar irodalmi katedrára hívtak meg Nagykorósra, de azt felcserélte a számtani tanszékkel, hogy Arany számára biztosítsa a neki megfelelő állást. A még mindig kétségeskedő Aranynak Szász Károly 1851. október 11-i levelében a következőket írta: „Tudni fogja kegyed, hogy az itt megnyíló felgymnasiumban a magyar irodalmi tanszékre valék elválasztva. Most érkezem ide s nagy örömmel hallom, hogy a számtanra kinevezett tanár székét el nem fogadván, kegyedhez ment meghívó levél. Hogy ez nem legelső lépéssel történt, ne sértse kegyedet. Elvül vala felállítva a magokat jelentők közül választani, s bár ön neve tisztelettel említették, és sokan óhajták is, — amaz elv szerint lehetetlen vala elválasztatnia. Ettől most elállottak civiseink, s remény táplálja őket, hogy nem kapnak kosarat. Ha kegyed a meghívást elfogadja, én örülni fogok érdemesb kezekbe tehetni le az irodalmi tanszék gondját, s helyette a számtant vállalni. Egyébiránt amint kegyed akarni fogja. Ez a tényállás. Adjak-e szót legforróbb vágyamnak, a rég szeretett és csodált Arany Jánossal egy helyen, és közre munkálni?“ (*Arany János levelezése író-barátaival* II. Budapest, 1889. 69—70.)

Nem csodálkozhatunk azon, hogy Szász Károly a magyar katedrát könnyen felcserélte a számtanival, ő ugyanis Enyeden nemcsak olvasó társaságot szervezett, és verseket írt, hanem az apjától igen alapos számtani kiképzésben is részesült. Apja a legkitűnőbb számtanistáknak külön tanfolyamot rendezett, és a fizikai kísérletek előkészítésére maga mellé vette Salamon Ferencet, Jancsó Lajost és a fiát (Szász Károly: *Emlékezés Salamon Ferenc ifjúságára. Vasárnapi Újság*, 1892. 714.). Ifj. Szász Károly Enyeden matematikai szaktanítói vizsgát tett,

így megvolt a képzése arra, hogy a középiskolai osztályokban számtant tanítson. Később (1853) apjával együtt számtankönyvet is írt.

Ifj. Szász Károly mint tanár bizonyára eltörpült az apja mellett. Tolnai Lajos szerint „minden volt, csak tanár nem“ (i.m. 53.), de a környezetében mindenki hamar megszerette. Vidám kedélye Aranyra is jó hatással lehetett; előfordult, hogy Ferenc napjára együtt faragtak névnap-i köszöntőverset.

Ezek a fiatal tanárok a következő években is összetartottak. A vidám társaságnak a hatását Arany észrevétlenül vitte be költészetébe. Kedélyének szikrái a nagykőrösi évek elején egy-egy versében föl-fölcillannak. Itt írja a *Poétai receptet*, a *Jóka ördögét*, a *Magyar Misét*, az *Alkalmi verset*, az *Arkádia-félét*, a *Bajuszt*, amelyekben az elkeseredést az öngúny, az élcelődés, a tréfás, szatirikus hang váltja fel. A következő évekre esik Arany ballada-költészetének jelentős része, ekkor írja több kisebb elbeszélő költeményét és a *Buda halálát*. Ebben az időszakban jelenik meg együtt a *Toldi* és a *Toldi estéje*. Ez a társaság azonban hamarosan szétszóródott, csak Mentovich maradt egészen 1856-ig Nagykőrösön. Arany levelei ekkoriban válnak egyre panaszosabbakká. A nagykőrösi magány mindinkább ránehezedett.

Az 1854–1855-i tanévben újra egy erdélyi fiatal tanár került Nagykőrösré: Salamon Ferenc. Salamon Enyeden annak az önképző társaságnak volt a tagja, amely 1844-ben ifj. Szász Károly kezdeményezésére jött létre. A társaság tagjait csak a Szász Károly visszaemlékezéséből ismerjük, Bodolay Géza, a kérdés monográfusa hiányos adatokat közöl róluk (Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*. Budapest, 1963. 302–304.). Teljesen megfeledeztünk eddig Salamon Ferenc szerepéről ebben a fiatal társaságban, amelyeken pedig Szász Károly szerint ő volt „legmunkásabb s tehetségre is legjelentékenyebb tagja [...]. Szépirodalmi kísérletei, versben és prózában [...] eszmei tartalomra kimagaslottak a mi kísérleteink fölött; de mint kritikus is itt lépett fel először kicsiben, de hozzáink képezt kiválóan. Minden darabot, amit felolvastunk, ő vett legalaposabban bonczolás alá, s mi szívesen elismertük fölényét“.

Salamon számtant és természettudományokat tanított, így jogos Dánielisznek az a feltevése, hogy ez a nagykőrösi tudós környezet hatással lehetett Arany magyartanári munkásságára és különösképpen a tanítványainak adott természettudományi vonatkozású tételek címeinek a kiválasztására. Amikor ilyen címeket olvasunk: „A régiek találmányai az újakkal összehasonlítva“, „Mit olvashatunk a természet könyvéből?“ vagy „Volt-e a hajózás feltalálása befolyással az emberiség fejlődésére?“, akkor feltétlenül a természetkutató barátokkal való beszélgetésekre, esetleg a már megjelent vagy éppen kiadás előtt álló munkáikra kell gondolnunk. Azt is valószínűnek tartjuk, hogy a fenti és a hozzájuk hasonló kérdések Arany egész gondolkozására is hatással voltak.

Meglepőnek látszik, hogy az 1850-es évek elején Salamon inkább természetkutatónak, semmint történésznek indul, de ez a sokoldalúság, a különböző műveltségi körök egységbe olvasztása nem ritka a korabeli értelmiségnél. Szász Károly tanítványai az irodalmi önképzéstől zökkenő nélkül jutottak el a természettudományos kutatásokhoz, minthogy azonban önálló kutatók a korabeli viszonyok miatt alig lehettek, ezért inkább az irodalmi életben helyezkedtek el.

Salamon Ferenc kritikai munkássága nagykőrösi tanári éve után indult (*Arany János és a népiesség, Néhány szó Arany Toldijáról*. *Budapesti Hírlap*, 1856), de valószínűleg elsősorban ottani élményeiből táplálkozott. Ő Aranyban a nagy nemzeti költőt látta, és elsősorban elbeszélő költészetét értékelte. Ez a felfogás főként

a hun eposz és a Toldi-trilógia megírását kívánta Aranytól, lírai költészetét kevésbé értékelte.

Az év elteltével Salamon Ferenc visszaköltözött Pestre, de Arannyal ezután is levelezésben állott. Tőle kaphatott pesti irodalmi híreket, és amikor úgy lát-szott, hogy egy kissé megmozdulhat az élet, hozzá fordult nyugtalan és immár türelmetlen vágyakozással: „Társaság kell nekünk, szépirodalmi társaság.” (*Arany János levelezése* II. 136.)

Említsük meg ezek után az ötödik erdélyit, Szilágyi Sándort is, aki 1853-ban került Nagykőrösre mint történelemtanár. Szilágyi történeti munkáit Arany bizo-nyára jól ismerte, tőle tudhatta meg Nagykőrös törökvilágbeli jellemző történe-teit, és ő fordíthatta a figyelmét a régi, helyi mondák felé is. A nemzet múltja felé forduló, a nemzet sorsán töprengő költő és egy történész ismeretsége, szemé-lyes kapcsolatai nyilván gondolatokat ébresztők lehettek.

Csak néhány évig tartott Arannak az Erdélyből, az enyedi kollégiumból ki-rajzott fiatal tanárokkal való együttléte Nagykőrösön. Ezek az évek az összefogásnak, az egymás megsegítésének értékes éveit voltak számukra, és olyan alkotó légmű-alkítottak ki, amely a költőt is megfogta. Arany János nem talált bennük ver-senyitársra, költészetüket könnyen elintézhette egy legyintéssel, de a jó barátokat évtizedek múlva sem feledte el, örvendett a leveleiknek. Legtartósabbnak a Men-tovichcsal való levelezése látszik, de Erdélybe ő is hiába hívta a leánya halála után megtört apát.

Arany életében az enyhülés, a megnyugvás, a fölfrissülés tiszta szigeteinek tekinthetjük azokat az órákat, amelyeket fiatal erdélyi barátjaival töltött. Jólesik megállapítanunk, hogy egy nagyenyedi pedagógus törekvései kisugároztak a széles világba, eljutottak a nemzet nagy költőjéhez is, és építettek akkor, amikor a lelkek békéjét durva kezek mindenütt összetörték.

Vita Zsigmond

Stílusok találkozása Kolozsváron

Történelmi fejlődésének minden szakaszában Kolozsvár következetesen ter-jeszkedett, szétágazódott, s az egymást követő korok igényeinek megfelelően új útvonalakkal, épületekkel, új stílusokkal gazdagodott. A város múltja — sok te-kintetben — ezeknek a stílusoknak egymást követő rendszeréből áll; e stílusok nyelvén szólnak hozzánk az eltelt századok, s mindegyik a maga módján más-más életmódról, társadalmi létről s a hasznos és szép fogalmát illetően más-más elkép-zelésekről vall.

Az ókor és a korai középkor viszonylag kevés emléket hagyott ránk, s ez lehetetlenné teszi a hajdani Napocát alkotó antik római település rekonstruálását. A fenti korszakok stílusképeinek a felelevenítése éppen ezért feltételezésen ala-pul, de az egész Erdélyt végigpusztító 1241-es tatárjárás miatt hasonló köd borítja a középkori Kolozsvár magját alkotó Óvár képét is. A kezdetleges erődítéseket — amelyek vesszópálánkkal megerősített földhányásból és védőárkokból állottak — megsemmisítette, s a vár valamennyi védőjét kardélre hányta a barbárul pusztító

Aranyhorda. Az echternachi kolostor egykorú feljegyzései tesznek említést a tragédiáról, a borzalmas hadjárat áldozatainak magas számáról.

Mindaz, amit az akkori Kolozsvárról tudunk, csupán dokumentáris tájékoztatóra szorítkozik. Viszonylag gazdag forrásanyag utal a kolozsmonostori bencés kolostor történetére. Ez erős feudális egyházi intézmény lévén, állandó összeütközésben állt a gyulafehérvári püspökséggel, a város világi uraival, sőt még a királyi hatalommal is. A kolostorra vonatkozó legrégebb írott forrás 1222-ből való; ezt egész sor okirat követi, de létének az egyetlen kézzelfogható bizonyítéka a jelenlegi Kálvária-kápolna karzatfalába vésett oroszán alakja. A román kori szobrászatban, a gonosszal, a sötétség erőivel való összeütközésben, az oroszán ikonográfiai motívuma igen gyakran szerepel az erő szimbólumaként. A látszólag kezdetleges, domborműben mintázott formák tagolása kifejező, nagy összefogott síkok határolják a vadállat testét. A lakonikus egyszerűség és nyers kifejezőerő a román stílus elementáris lüktetésének bizonyítékai — megalkotása valószínűleg 1230—1240 közé tehető.

Miután a második tatárjárást is átvészelte, a XIII. század Kolozsvára gyors iramban hozzáfogott a vár újjáépítéséhez. A régi Castrum megerősítését sürgető V. István király akciójáról egy 1291-es okirat emlékezik meg. Az új védelmi övezet — a legrégebb azok közül, amelyek mindmáig fennmaradtak — masszív kövekből épült, a sarkokat és a kapukat, e legsebezhetőbb pontokat tornyokkal és bástyákkal látták el. A külső falból, amelynek építéséhez a római kori köveket is felhasználták, elég részlet maradt ahhoz, hogy körvonalát megállapíthassuk. A központi rész a mai Múzeum térnek felel meg. A főkapu a Mátyás-ház előtt állott, azon a részen, ahol a Főter felől jövet az utca összeszűkül, majd a ma is látható formában hirtelen szélesedni kezd.

A várost környező 40 jobbágyfaluból (Kolozs, Szentlászló, Vista, Szamosfalva stb.) származó kőfaragók feltehetően tevékenyen kivették részüket a román kori Kolozsvár felépítésében. A Történelmi Múzeum lapidáriumának egyes darabjai őrzik a kezük nyomát; ezek a természetes szépség, egy nyers, kevésbé kifinomult stílus hordozói, az akkori kemény idők hiteles bizonyítékai.

A virágzó városi kultúra fészkeiből, az Itáliából jött Anjou-uralkodók védelmét élvező, az 1316-tól szabad királyi város rangjára emelt „Civitas Kulusvar“ gyors fejlődésnek indult. A földművelés és a szőlőtermesztés mellett a kereskedelem és az ipar is fellendült. Megerősödtek az intézmények, és a kereskedelmi utak számának a növekedésével a gazdasági élet is virágzásnak indult. A kereskedelmi kapcsolatok nem rekedtek meg Erdély és Magyarország fontosabb központjainál, hanem az eddig nem érintett távoli országokba is kiterjedtek. A legkülönfélébb árucikkeket csereberélő kalmárok eljutnak Cseh- és Morvaország vidékeire, Lengyelországba, Bécsbe és Velencébe. Ezek az utakon közlekedtek a művészet hírnökei is, akiknek Kolozsvár fokozatosan kialakuló új formavilágát köszönhette.

A XIV. századtól kezdve a fejlődő városrendészet figyelme a fontosabb utcákkal azonos négy égtáj felé irányul: a Híd utca (platea pontis), a Közép (media platea), valamint a Király utca (platea regis) — valamennyit már 1362-ben és utána is e neveken emlegetik. A városnak — amelynek jelképe a három bástya lett — megépítik első kórházát, az aggmenházat, a gyengélkedőt és egy iskolát, ahol a szabad művészetek magiszterei tanítottak, közülük többen a bécsi egyetem diplomájának birtokosaként.

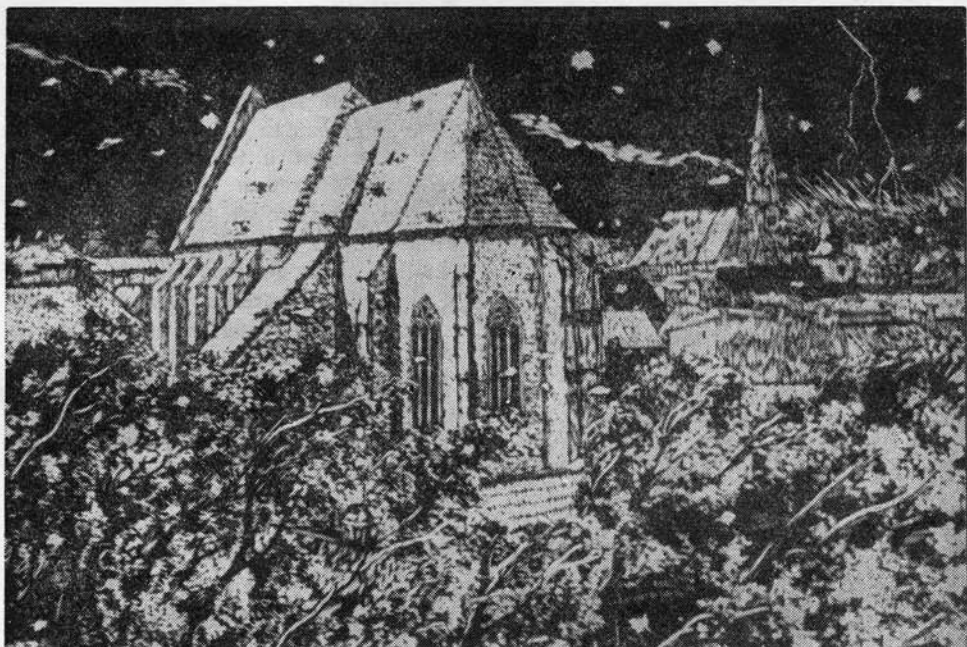
A Szent Mihály-templom építését 1348—49-ben kezdeményezték, ami a püspöki hatalom önkényuralmával szemben a városnak vallási alapon való függet-

lenedését hivatott jelképezni. A város első gótikus építőtelepe, amit „extra muros“, azaz a „falakon kívül“ létesítettek, már az új központot jelezte, s azonos lévén a jelenlegi Főtérrel, máig is az maradt. Egy 1405-ös engedély alapján később az egész települést kiszélesítették. Tágasabbá tételének célja megfelelőbb keretet biztosítani a lakosság egyre pezsgőbb életének; ehhez kedvező feltételeket teremtettek Zsigmond királynak a város számára biztosított kiváltságai is. A céhekbe tömörült kőművesek és kőfaragók a város számára kedvező körülményeket kihasználva, szorgalmasan tevékenykedtek a város alakításában. Szeben, Brassó és Beszterce mellett a XV. században Kolozsvár volt a kőművesek (muratores) és a kőfaragók (lapicida) egyik leghíresebb erdélyi központja — az utóbbiak gyakran az építőművészek szerepét is magukra vállalták. Ezekről a mesterségekről, amelyeknek jelentősége egyenes arányban nőtt az építkezés ütemével, számos említést találunk a korszak dokumentumaiban. Az építőtelepek állandó kísérőikhez tartoztak még az ácsok (carpentari) és a színes üveglakokat készítő üvegművesek (wytripari) is.

A középkori Kolozsvár polgári és katonai építkezéseinél a döntő szerep a helyi mesterekre hárult. Az új körlet — az Újvár — a réginél négyszer lett nagyobb, és egy szabálytalan négyszöghöz vált hasonlóvá. A kemény falakat éppen csak nagyolt, szögletes formájú kövekből építették, melyeket belülről az ellenálló erő fokozására szabályos közökben támpillérekkel erősítettek meg. A konzolokon nyugvó órhelyek, valamint a beiktatott vífolyosók a falak védelmét szolgálták, de ugyanez volt a rendeltetésük a négy találkozási pontot megerősítő bástyáknak — a közéjük épített tornyokkal —, amelyek a város kapuit védelmezték. Összesen 18 ilyen torony és bástya volt, mindegyik egy-egy céh tulajdonában, melyekre karbantartásuk, lőszerrel és fegyverrel való ellátásuk, valamint veszély esetén a védelmük hárult. A XIX. századból fennmaradt fényképek, okiratok, valamint rajzok alapján rekonstruálhatók a múlt században kezdeményezett urbanisztikai korszerűsítés áldozatául esett erősítés alapvető vonásai. A fáradságos munkával emelt falakból, melyeknek építése a XVI. századig elhúzódott, csak az 1627—29 között újjáépített Szabók bástyája, vagyis a Bethlen-bástya maradt meg, a hozzá tartozó várfal rövid szakaszával. A forrásanyagra támaszkodva azonban valamennyinek az arculatáról egységes képet alkothatunk.

A főbejárat vagy a Közép-kapu — amelyet a mészárosok céhe emelt 1449-ben — a várfal keleti oldalán állott, a Közép utca tornyával megerősítve. Kolozsvár bástyáinak a többségéhez hasonlóan hasáb formában emelkedett ki, a két emeletén konzolokon nyugvó vífolyosókkal. A lakatos céh gondjaira bízott Híd-kapu és bástyája az északi bejárat védelmét látta el 1477-től, a Monostori torony pedig a nyugati kaput védelmezte 1476-tól. Az utóbbi kettő között (északnyugatra) helyezkedett el az ezüstművesek sarokbástyája.

A XV. század polgári építkezéseire vonatkozóan, sajnos, csak igen kevés tárgyi emlékkel és forrásanyaggal rendelkezünk. A hagyományos faépületek mellett már találunk téglából épített házakat is, melyeket a város vagyonosabb rétegei, különösen a patriciusok emeltek. Ezek azonban egyelőre szórványos, kivételes példák. Az uralkodó épület továbbra is az egyszerű alaprajzú, zsindelellyel vagy szalmával fedett faház marad. Ennek az alaprajzi beosztása a következő volt: egy nagyobb, utcára néző szoba, ezt követte a pitvar-konyha, majd egy harmadik helyiség, amit többnyire kamrának használtak. Hosszanti irányban elrendezve, egy keskeny udvarra nyíltak, ezen keresztülhaladva a ház túloldalán levő keskeny utcácskába lehetett bejutni. A korszak szokványos lakóháza lényegében nem különbözött a parasztháztól, amiből kialakult.

A XV. század legérintetlenebbül megmaradt épülete az uralkodó nevét viselő Mátyás király szülőháza (ma a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet). A történelmi nevezetességű épület valószínűleg 1440 előtt készült, de magán hordja a következő évszázadok módosításainak jól látható nyomait. A belső ajtó- és ablakkeretek közül — amelyeket teljesen leegyszerűsített ferde metszésű profilban faragtak — számos darab megőrizte eredeti formáját. A XVI. század első évtizedeiben készült az épület széles csúcsíves kapuja, valamint a négyszögletes, kőből faragott ablakkeretek, melyeket fogazatos párkányrészlettel is kidomborítottak. Zárókövének heraldikus pajzsához hasonlóan késői gótikus kapu látható még a Lenin utca 14. szám alatt.

A Szent Mihály-templom főhomlokzatával szemben, az ellenkező oldalon emelt hajdani plébánia épületének részleteiből csak két ajtókeret és a főkapu maradt ránk, amely három párhuzamos domborlécből, gyűrűfelületből áll, s enyhén megtört ívben végződik, mintegy vázolja az átmenetet a reneszánszra jellemző félkörív felé. A zárókövet címer díszíti, rajta lörésekkel ellátott torony látható kapuórzó oroszlánnal, valamint a G. S. monogram, a Schleynig Gergelyé, aki jelentős támogatást nyújtott az egyházközség épületének a felépítéséhez. 1477-es keltezéssel ugyanezek a kezdőbetűk láthatók a mai antikvárium belső gótikus ajtókeretén, amelynek felső részét pálcatagok díszítik. Az ajtókeret fokozatos tagolása a gótikára jellemző, befelé szűkülő bélletes kapuzat.

Ez lenne röviden mindaz, amit a gótikus Kolozsvár katonai és polgári építészetének urbanisztikai egységéből megmaradt. A sérüléseknek kevésbé kitett, és nem a múlt időnek, hanem az „örökkévalóságnak“ szentelt egyházi épületek, ha nem is érintetlenül, de eredeti állapotukhoz viszonyítva elhanyagolható eltérésekkel maradtak ránk. Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik egyformán az összes emlékekre.

Kolozsváron a XV. században a plébániaival és a három monostorival együtt négy gótikus építőttelep létezett. A Szent Mihály-templom építése a városi lakosság több nemzedékének a munkája; az egymást követő szakaszokkal együtt 130 évnél tovább tartott. Az eredetileg kereszthajó nélküli templomnak 1350 és 1380 között a karzata és az oldalfalai épültek fel. Röviddel ezután a következő fázisban már módosították az eredeti terven, s a régi alaprajzot a terjedelmes csarnoktemplomhoz hasonlóan átalakították. A templom bővítését a három hajó meghosszabbításával és kiszélesítésével érték el, a mellékoltárokat két ferde falrészszel kapcsolva, ami fortélyos megoldásról árulkodik. Az anyagi nehézségek miatt félbeszakadt építkezésről, valamint a folytatásához szükséges adományok sürgetéséről az 1401-ben és 1402-ben kiadott két pápai bullából tájékozódhatunk. A XV. században a templom vagyona ingóságban és ingatlanban egyaránt számottevően gyarapodott, amihez a hagyatéki adományok és a gazdag városi patriciusok „szinarany pengő forintjai” is hozzájárultak. De hozzá kell számítanunk még ezekhez Zsigmond, valamint Mátyás király támogatását is — az utóbbi szentesítette 1462-ben a plébániák igen fontos gazdasági kiváltságait. Az egyház ingatlan vagyonyát egy 1521-es okirat írja le: termőföldekből, egy halastóból, házakból, szőlőkertekből és mészárszékekből állott. Az utóbbiakat különösen helyénvaló adományoknak tekintették, mivel Szent Mihály mellesleg a mészárosok céhének volt a védelmezője. Végül is a kedvező körülmények között az építkezés 1410 és 1480 között eléggé folyamatosan haladt, kivéve az 1437—1438-as felkelést követő rövid időszakot, amikor a felkelők támogatása miatt ideiglenesen felfüggesztették a város kiváltságait.

A hozzávetőlegesen 1350 és 1480 között emelt épület az érett és késői gótika közötti átmenetet képviseli, s az első erdélyi csarnoktemplom kiforrott típusa. A kórusnak és a mellékoltároknak sudár pillérekre támaszkodó csúcsíves keresztboltozata van, de a bordázat magasba törő lendületét megszakítják az 1370 és 1380 között faragott gazdag díszítésű oszlopfők növényi, állati és figurális változatú kompozíciói. Az uralkodó növényi motívum, az antik akantuszlevél mellett gyakran előfordul még a szőlő, a tölgylevél vagy a napraforgó korongja. A levelek csipkézett lombjai között elszigetelten vagy kisebb jelenetekbe csoportosítva maszkok és moralizáló-nevelő célt szolgáló emberi alakok láthatók. A rövidre fogott, de kifejező történetbe az üdvözülés gondolatát szőtték, mint ami nemcsak imádsággal és tanulással, hanem munkával is elérhető. Az említésre méltó kompozíciók közül egy vadászjelenet, a kecskáját fejő paraszt, tanító és tanuló, de különösen a vésőjével és kalapácsával dolgozó kőfaragó alakja emelkedik ki szépségével. A kőfaragó a mesteremberek jellegzetes ruhájában, csuklyáját háttára dobva, fedetlen fővel ül a széken tornyocskát faragva. A munka révén történő üdvözülés gondolata itt újító jellegű vallásietikai felfogás alapja, amely értékeli az emberi tevékenységet, a művészt pedig a valóság közvetlen megfigyelésének az értékesítése felé tereli.

A felfelé törekvés hangsúlyozásával, valamint a falak áttört és hosszú, sima felületei közötti egyensúlyra törekvésével a karzat képe még az érett gótika jellegzetes felfogásába illeszkedik bele. A három hajónak későbbi jellegű, gazdag profilozású, erős oszlopokból kibontakozó csillagboltozata van. Az oszlopfők hiánya még inkább hangsúlyozza a magasba szökkenés irányát, ami csak a boltívek születési pontjából szétágazó bordáknál szakad meg. A csillagboltozás dekoratív képe nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, a kontraszthatás révén felfokozza a gótikus tér monumentalitását. A templombelső téralakítása világos és harmonikus, a nagy csúcsíves árkádok lehetővé teszik a szabad közlekedést a ha-

Gy. Szabó Béla metszetei

jók között. A templom délnyugati sarkában, a Schleynig-kápolnában már megjelenik az első kolozsvári hálóboltozat is (1470—1480).

A mozgó lángnyelvekhez hasonló dekoratív ablakkeretek a késői gótika formáiban pompáznak. A bécsi Szent István-dóm szórványosan megfigyelhető stílus-hatásánál — ami a főhomlokzaton különösen feltűnő — sokkal erősebb a kassai Szent Erzsébet-templomé; ez többek között az oldalfalak kapuin is fellelhető. A két tervezett torony közül csak az északnyugati készült el 1511—1543 között; ezt az időjárás viszontagságai és a földrengések miatt erősen megrongált állapotban a XVII. században lebontották. A ma is álló neogótikus tornyot a múlt században építették. Külseje masszív, s habár az ablaknyílások meglehetősen tágasak, mégsem befolyásolják kedvezőtlenül a falak tömörségét. A támpillérek ritmikus váltakozása — ami az egész architektonikus tömbön érvényesül — az építmény „időtlenységét“ hangsúlyozza, méltóságteljes monumentalitást kölcsönözve az egész építészeti egységnek.

A középkori Kolozsvár egyedüli olyan építménye a Szent Mihály-templom, ahol a hajdani falfestményeknek egy része még épen maradt. A Schleynig-kápolnában még láthatók a „Kálvária“ ciklusának különböző részletei a keresztrefeszítéssel együtt. A drámai hatást egyszerű, de mégis megrendítő, naivan ünnepélyes eszközökkel érték el. A tirolai és cseh hatásoktól átszínezett, 1410 és 1420 között készült alkotás észak-itáliai stílusrokonságot mutat.

A második gótikus építőtelepet 1486-ban nyitották meg a Szabók bástyájának tőszomszédságában, a Farkas utcában. Mátyás király, aki a munkálatokat anya-

gilag is támogatta, 1490-ben Kolozsvárra küldte a minorita szerzetes Jánost (Johannes) egész kőfaragó műhelyével együtt. A szerzeteseken kívül azonban kolozsvári mesterek is dolgoztak, okiratok emlékeznek meg pl. György (Georgius) „Iacida” vagy Benedek (Benedictus) kőfaragó nevééről.

A volt minorita, ma református templomot valószínűleg 1516-ban fejezték be, mely egyetlen tágas hajójával az egyhajós típusúak csoportjába tartozik. A világos belső térkiképzés — ami a szószekről lehetővé teszi a hívek egyetemes áttekintését — általában a prédikáló rendek sajátos törekvésének a kifejezője. Az alaprajz prototípusa valószínűleg itáliai eredetű (tekintettel arra, hogy a ferences minorita rend központja Assisiben székelt), és késői osztrák példák közvetítésével került hozzánk. A változtatások elsősorban a kereszthajót érintették, amit elhagytak, a karzatteret ezzel szemben kibővítették. A rendeltetés szempontjait ezen túl gazdasági érdekek befolyásolják, előnyben részesítve a kisebb terjedelmű, kevésbé költséges építményeket. Karzatát — amelyet a Szent Mihály-templomé ihletett — a lenyűgöző hatás kedvéért meghosszabbították. A csillagboltozatot a központi tengelyre applikált négyszögekkel képezték ki, jelezve az átmenetet a hálóboltozat felé, nagyobb jelentőséget tulajdonítva így a késői gótikára jellemző bordázat díszítő szerepének. A hajó a karzat boltozatát már komplexebb változatban ismétli meg, az ornamentális elemeket négyszögek mezőjévé és sűrű bordahálózatává változtatva. A XVII. században (1642—1643) a kurlandi mesterek rekonstruálta boltozat mai képe lényegében azonosnak mondható az eredetijével. Az ablakok lángnyelv-motívumai játékos képzelőerővel párosult kezdeményező szellemről tanúskodnak, körformában komponálva a spirális rozettákat és kigyózó örvényvonalakat. A templom külsejének faragatlan kővei szigorú tartást kölcsönöznek az épületnek, ezt az erős támpillérek is hangsúlyozzák. 1581-es és 1782-es keltezésű okiratok beszélnek az utólag megsemmisült kolostor beosztásáról: egy ebédlő, tálaló, konyha, négy tűzhely (hypocausta) és 20 cella, egy gyengélkedő és egy gazdag könyvtár alkotta. A templom, amelyről az olasz Giovanni Argenti úgy ír 1603-ban Aquaviva jezsuita rendfőnöknek, mint a „legszebbről egész Erdélyben” (la piu bella in tutta Transilvania), ma is lenyűgöző tökéletes harmóniájával és fenséges monumentalitásával.

Egy másik építőtelep, amelynek tevékenységéről még mindig igen keveset tudunk, a volt kolozsmonostori bencés apátsághoz tartozott. Az 1296-ban megkezdett helyreállítási munkálatok a XVI. század első évtizedéig tartottak. Az újjáépített kőépületet azonban 1466-ban Mátyás király parancsából büntetésképpen lerombolták, mivel a kolostor támogatta az erdélyi feudális nemesség királyellenes megmozdulását. Az építészeti együttesből nem maradt más, csak az 1508-ban befejezett ún. Kálvária-kápolna; ennek hajóját 1918-ban teljesen lebontották. Neogótikus stílusban hiányosan újjáépített formája erősen vitatható az eredetihez viszonyítva. Csupán a sokszögű karzat, a sekrestye és a helyreillesztett nyugati kapu való az 1470—1508 közötti időszakból. A kapuzat fölött levélmotívumokkal díszített gyámkövön egy kis kőbaldachin árnyékában bontakozik ki a Szűzanya szobra a gyermekkel. A kötetlen „rond bosse” (körplasztika) felfogásához hasonlóan a szobor mintázása már nagyvonalúbb, függőleges irányát a redők nyugodt hullása is hangsúlyozza. A madonna megjelenítése mögül átdereng a nép egyszerű asszonyának az arca, amelyet a távoli tragédia sejtelve enyhén beárnyékol. A természetes méltóság és harmonikus formanyelv mintegy háttérbe szorítja a gótikus stilizálás nyomait, érzelmeinek mélyen emberi voltát hangsúlyozza. Az ismeretlen kolozsvári szobrász tehát 1520—1530 között már túlhaladta a különben még uralgó gótikus hagyományokat, behatolva a reneszánsz stílus területére.

A negyedik kolozsvári építőtelep létezéséről 1428-ban tesznek említést a domonkosrendi kolostor emlékiratai (a később ferences kolostor helyén ma a Zeneművészeti Középiskola áll). Hunyadi János, majd Mátyás király és utódai támogatását élvezve, az építkezés jól haladt a XVI. századig. Egy 1509-es dokumentum a kolostor kőfaragó és üveggészítő műhelyeiről ír, egy valamivel későbbi pedig (1529) Urbanus dominikánus testvért említi mint kőfaragót. A XVIII. században eszközölt módosítások és barokk hozzáépítések ellenére a hajdani gótikus külső és alaprajz jól megkülönböztethető. Csak a templom épülete kapott barokk köntöst teljes egészében, de a déli homlokzaton még mindig látszanak a régi gótikus támpillérek. 1500 előtt emelt gótikus boltozatával és megnyújtott karzatával ez is egyhajós típus volt.

A barokk átalakítások a tulajdonképpeni kolostori épületekre is kiterjedtek, amelyek egy belső udvar körül, négyszögű formában helyezkedtek el. A nyitott, csúcsíves árkádokkal kiképzett folyosóból csak az északi szárny maradt meg, barokk stílusban átépítve. Ennek a szárnynak a földszintje, habár hiányosan, de őriz még valamit a régi helyiségekből. A refektóriumon kívül itt kapott még helyet a tálaló és a konyha a két éléskamrával, a nyugati szárnyban pedig valószínűleg a fogadóterem volt. A folyosóval az ebédlő hatalmas, pálcamíves ajtón keresztül közlekedett. A csúcsíves boltozat érdekes dekorációja a zömök központi oszlopból kiinduló bordázat legyezőszerű kibontakozása miatt hatalmas hálózatra emlékeztet. Sajátos részlet a szószék fülkéje, ahonnan az étkező szerzeteseknek részleteket olvastak fel az evangéliumból, nehogy a testükkel való foglalatosság miatt a világi élvezeteknek essenek áldozatul. A gótikus csipkézettség a fülke képét finoman cizellált kőékszerhez teszi hasonlónak. A keleti szárnyban épült a „sub rosa“ tanácsterem. A boltozás, amelyet a sűrű hálós bordázat kizárólag díszítő szándékkal megkettőzött, a kolozsvári gótikus boltozási rendszer formakincsének végső teljesítménye. A kolozsvári világi építkezés — noha az egyházi építőtelepek jelentékeny száma ellensúlyozta — kezdeményező és irányadó szerepet játszott nemcsak a boltozási rendszerek, hanem a díszítő formák szerkezetének a kialakulásában is. A Kolozsvárra Bécsből, de különösen Kassáról jött kőfaragók közvetítette hatással gazdagodva — ehhez járulnak még az egyházi építkezés minorita, dominikánus és bencés változatának a jellegzetességei — a középkori Kolozsvár gótikus építészete határozott egyéni vonásokat fejlesztett ki, s hatása Erdély egész területére kiterjedt.

A XVI. század második felének Kolozsvára az egyik „legszebb és legegészségesebb“ városa volt Erdélynek, s „az egész ország kulcsának“ tekintették; csodálattal beszél róla Giovannandrea Gromo, János Zsigmond testőrgárdájának olasz származású parancsnoka. Ezeket a jelzőket gyarapítja még a „főváros“ (civitas primaria) és a „kincses város“ kifejezés — utóbbi a virágzó ezüstművesség miatt. Ennek a századnak az elején vonult be a reneszánsz stílusa, a polgári építészeti és az urbanisztika fejlődésének egyenes következményeként.

A kolozsvári patríciusok új igényekkel lépnek fel a lakóházaik művészi kivitelezése és kényelme tekintetében. Míg a külvárosban továbbra is faházakat építenek a szerény jövedelmű lakosság és a szegénység részére, a város központjában időtálló téglá- és kőépületeket emelnek a gazdag kereskedők és a mesteremberek. A városi előkelőség házai a tulajdonosok foglalkozásaihoz alkalmazkodtak, a földszinten üzlethelyiséggel, műhellyel és raktárral. A lakószobák az emeleten és az udvar felőli szárnyban voltak, díszítésük végett az ajtó- és ablakkereteiket faragott kőmotívumok szegélyezték.

A reneszánsz épületek közül az egyedüli XVI. századi emlék a töredékében

ma is álló főtéri Wolphard—Kakas ház. A kiemelkedő személyiségű Adrianus Wolphard, aki vikárius (püspöki helytartó) és Budán királyi tanácsos volt, a bo-lognai egyetemen végzett humanista tanulmányokat. Mint az itáliai reneszánsz csodálója, olasz kőfaragókat szerződtetett, akiknek számos ajtó- és ablakkeret dí-szítését köszönhetjük. Ilyenképpen a reneszánsz építészete Kolozsváron itáliai gyö-kerekből sarjadzott: toszkánai, lombárd vagy éppen velencei-lombárd hatásokat mutat; ezt tanúsítják a kolozsvári kőfaragók kedvenc motívumai, de nem másol-ták gépiesen, hanem egyéni stílusban ültették át őket. A korszak másik jellege-zessége az import alkotások előfordulása, mint pl. a Szent Mihály-templom sek-restyéjének belső kapuzata. Az 1528-ban készült kapu olasz és sajátosan délnémet elemek keveredését mutatja, ami Anton Pilgram vagy Daucher bécsi műhelyére enged következtetni. A kapuzat belső vagy külső oldalára általában oktató-mora-lizáló szövegeket véstek, amelyek iránt a reneszánsz kori kolozsváriak különös vonzalmat tápláltak. A Történelmi Múzeum lapidáriuma egy tágas utcai kapu-zatot őriz; frízét kerek medalion díszíti, amely három meztelen férfi akrobatiku-san lendületes táncát ábrázolja: antik vázaképre emlékezteti a nézőt. A kompo-zíciót didaktikus-moralizáló felirat keretezi „in antiqua“ (azaz római eredetű an-tikva betűtípussal) faragva: COMMORANDI NATVRA DIVERSORIVM NOBIS NON HABITANDI DEDIT — ANNO SALVTIS 1571 (A természet szórakozásra teremtette a kocsmát, nem azért, hogy benne lakjunk.)

A legismertebb kolozsvári kőfaragók közé tartozott Seres János és Diószegi Péter — utóbbi származásának kidomborítására a „Claudiopolitanus“ jelzót is használta —, valamint Benedek mester (Benedictus), aki 1646-ban a szebeni Elias Nicolaijal együtt a kolozsvári belvárosi református templom gazdagon díszített reneszánsz stílusú szószékét készítette.

A korai barokk jelei Kolozsváron csak a XVII. század első felében mutatko-znak, amikor a reneszánsz már kezd veszíteni hatásából. Teljes egészében azonban csak a XVII. század utolsó évtizedeiben és a XVIII. században bontakozott ki, s gyors virágzásnak indult nemcsak Kolozsváron, hanem egész Erdélyben is. A világi építészet elsősorban a nemesség palotaépítkezési igényeit elégítette ki, ami-nek legszebb példája a kolozsvári Bánffy-palota — ma a Művészeti Múzeum im-pozáns épülete. A különféle hozzáépítésektől megszabadulva az arányaiban és kiegyensúlyozottságában délkelet-európai vonatkozásban is egyedülálló szépségű belső udvar félköríves oszlopsorának a helyreállítása folyamatban van. A ko-lozsvári barokk jellegzetességeihez tartozik még a papi rendek — különösen a je-zsuiták — vetélkedése a templomépítésben, akik bécsi, különösen udvari építésze-ket foglalkoztattak.

Kolozsvár barokk építészetét, amelyet a mérsékeltabb formamegoldások von-zottak, mintegy természetes és diszkrét átmenetnek tekinthetjük a nálunk a XIX. században jelentkező klasszicizmusba. Ezzel szemben az eklekticizmus a neogóti-kától a neoreneszánszig és neobarokkig az összes stílusirányzatokat felújította, mély nyomot hagyva nemcsak a múlt század Kolozsvárának képén, hanem befo-lyásolta a XX. század első évtizedeinek építészetét is.

A modern Kolozsvár történelmi levegőjű központja csodálatos múltra tekint vissza, művészettörténete az építészeti stílusok sajátos kibontakozását és kölcsö-nös hatását mutatja. Ezek tanulmányozása és kutatása izgalmas feladat: a dí-szítő formák vándorlásának nyomokkövetésével, a város gazdasági és művelődés-történetével párhuzamosan betekintést enged az európai stílusirányzatok alakulá-sába is, amelyeket Kolozsvár tipikusan egyéni színekkel gazdagított.

Viorica Guy Marica

Antal Márk és köre

Írókról és irodalomról írva gyakran gondolok arra, hogy az írói rendnek előjogai vannak a társadalom többi rétegével szemben. Névvel jegyzett néhány vers vagy próza ismertté teszi a szerzőt a sajtóban, egy-két kötet már utat nyit számára az irodalomtörténet és a lexikon felé. Az írók és a művészek élete a nyilvánosság előtt játszódik le, vitáik közügynek számítanak, míg a sebész nem kevésbé társadalmi fontosságú munkája a műtő szigetelt falai közé szorul, a menedzseré egy üzem keretei közé. S csak hatásaiban él tovább a nevelő, egy nemzedéken át, amely személyes kapcsolatban volt vele — akárcsak a szónok.

Ez a hátsó gondolat nem hagy nyugton, amikor a munkásirodalom múltjára gondolok, s ott Antal Márk helyét keresem. Az egykori hazai sajtóban, még a baloldalon is, ritkán bukkan fel a neve. Egy emberöltővel halála után már alig maradt Kolozsvárt tanítványa; sokan elpusztultak, akik még élnek, túl vannak már azon a koron, amelyben a professzor meghalt. Sírját belepte a gyom a Feleki úti temetőben.

Pedig hatása a húszas-harmincas években példátlan volt. Írók, tudósok, aktivisták kerültek ki a környezetéből, hívei Antal Márk-émlékkönyvet jelentettek meg Kolozsvárt 1943-ban. Lakása amolyan „szellemi gyúpont” volt, mint az *Illúziók kávéháza*. A mai Dózsa György utca elején lakott egy bérház emeletén, a Szt. O. József utca sarkán, a Gólya-áruház tőzszomszédságában. Egyszerre kettőnél többen nem mehettek be hozzá, és nem távozhattak el — a konspiráció szabályai szerint. Óraadásból tartotta fenn magát: kit matematikára, kit marxizmusra oktatótt. Az előbbire pénzért, az utóbbira — mint később kiderült — pártfeladatként.

Minden illetéktelenségem megvan ahhoz, hogy Antal Márkról írjak. Nem vagyok sem matematikus, sem munkásíró. Ami hozzákapcsol, az elsősorban a személyes vonzalom, de a marxizmus felfedezésének első élménye is. Ez pedig, mint az első élmények általában, életreszóló. Négy évtizeden át nem írtam róla: életében nem volt tanácsos, halála után nem volt ildomos. (1942 őszén halt meg, 62 éves korában.) Most már elmondhatom, hogy inkább tanítványa, mint követője voltam Antal Márknak, aki bizalmával tüntetett ki, bár tévelygőnek tartott. De az ő köréből nemcsak illegalisták s a szocialista munka mai hősei, hanem útkeresők és harmadikutasok is kikerültek. Színes egyéniségével, szellemi fölényével, érzelmeinek széles skálájával éppen azokra hatott leginkább, akiket nem az osztályharc, hanem valami szellemi nyugtalanság sodort a baloldal felé.

Két előadását hallottam az Erdélyi Múzeum-Egyletben a húszas-harmincas évek fordulóján. Ez a nagy múltú egyesület a két világháború között minden évben megrendezte a maga szabadegyetemét a román egyetemről kiszorult felekezeti iskolai tanárok, a Magyar Párt érdekeltségi köréhez tartozó közéleti emberek, publicisták közreműködésével. Antal Márk is felekezeti iskolai igazgató volt a háború és a forradalom után 1927-ig, amikor a magyar tannyelvű zsidó gimnáziumot, a Tarbutot bezűntették. Talán innen datálódott kapcsolata ezekkel a múzeumegyleti körökkel, vagy a szabadkőműves páholyból, ahol a protestánsok is szép számmal voltak képviselve.

Egyik előadása a két Bolyairól szólt, a másik a relativitás elméletéről. Amikor a Bolyai-előadásra bementünk, azt kérdeztem Szabédi — akkor még Székely — Lászlótól: „Ki ez az előadó?” Kérdéssel felelt: „Én tudom, hogy kicsoda, de

azt mond meg, hogy melyik a családi, és melyik az utóneve?“ Márk Antal ugyanis valószínűbben hangzott, mint Antal Márk. Amikor aztán egy órán át hallottuk beszélni Eukleidészről és Gaussról s a velük egyenrangú két vásárhelyi zseniről, amiből a torzóban maradt hazai tehetségek sorsa jobban megragadott, mint az abszolút geometria világraszóló jelentősége, a végén tódult a közönség gratulálni a konzervatív körökben ismeretlen előadónak. Kelemen Lajos — emlékszem — azt mondta: „Ha a vásárhelyi kollégiumban is ennyi szeretettel beszéltek volna nekem a Bolyaiakról, most nem volnék ilyen nagy számár a matematikában!“

A relativitásról szóló előadás már nélkülözte a helyi színeket. Nem is maradt meg emlékezetemben egyéb, mint a képletekkel kétszer teleírt és letörölt fekete tábla s a záróidézet. „Engedjék meg, kedves hallgatóim, hogy kedvenc írómmal, Madách Imrével fejezzem be előadásomat: A világmindenségben minden mulandó, csak a matéria örök.“ Parafrazált idézet volt, ma sem tudom, hol mondja ezt Madách, de meggondolkoztatóan hangzott az unitárius kollégium dísztermében, hátul a szószékkal, körben a püspökök domborművű arcképével. Bizonyára luciferi idézet volt, s erről a helyről azelőtt és azután is hallottam már Lucifert szólani. Előbb osztálytársamat, Kovács Györgyöt, amikor a Tragédia első színetét itt előadtuk. (Négy évtized múlva a televízió számára ismételte meg Lucifer monológját ezen a helyen, mikor az egykori lázadóból már rezonőr lett.) Később Salamon László szólalt fel ugyanezen a pódiumon Lucifer védőüggyvédjeként a Janovics—Poór Lili rendezte irodalmi törvényszék előtt. Régi iskolámból tehát, amelynek tizenkét évig tanulója, tíz évig tanára voltam, egy luciferi út is vezetett ki az életbe.

Antal Márkkal csak az *Erdélyi Fiatalok* 1932 őszen tartott konferenciája után kerültem személyes kapcsolatba. Ezen a konferencián az egyetemi hallgatók spontánul összeverődött baloldali csoportja találta magát szemben olyan rangos előadókkal, mint a neokonzervatív filozófus Varga Béla vagy az akkor polgári radikális Szentimrei Jenő. A többség a marxista szemlélet mellett tett hitet, bár Marx műveit akkor csak broszúrákból ismertük, a helyi viszonyokra alkalmazni nem tudtuk. A viták során egyik felszólalótársam a kanti etikával szemben csak annyit tudott felhozni: „Kant egy polgári filozófus!“ Kitől lehet hát marxizmust tanulni, tudatossá tenni azt, ami csak ösztönös?

Antal Márkot ajánlották, Jancsó Elemér vitt fel hozzá. Akkor már sokan adták ott egymásnak a kilincset. Tamási Áron a *Czimeresek* után és Abel előtt kereste az utat a marxizmus felé, amiért meg is róttá őt az egyik szociáldemokrata lap „*A Tamási fiú esete a szélső baloldallal*“ címen. Bányai László akkor lett csikszeredai tanárból illegalista, Méliusz József a református teológián tanított be József Attila-verseket a szavalókörusnak. Vincze Jánosról tudtuk, hogy mélyen benne van a mozgalomban. A mi körünk egyszerűen szimpatizáns egyetemi hallgatókból alakult, s talán a véletlen hozta magával, hogy az egyetem négyes tagozódása itt is képviselve volt. Csögör Lajos és Gündisch Mihály az orvosi, Demeter János és én magam a jogi, Jancsó Elemér a bölcsészeti kar diákja volt, s ha a természettudományi karról nem is volt hallgató, Rohonyi Vilmos a pesti műegyetemről hozta magával a matematikai logikát. Szakmai tekintetben ő állt közelebb Antal Márkhoz, s így kedvence lett.

A professzor szűkebb körben nem kevésbé volt megnyerő, mint a katedrán. Mások is írtak már Goethével való testi hasonlóságáról: hosszú arc, magas homlok, lobogó haj. A frenológusok a homlok, metszőfog és fülnyílás szögével mérik az ember észbeli és erkölcsi tulajdonságait. S mivel ez Antal Márknál közel állt

a derékszöghöz, azok sem találhattak kifogást koponyaalkatában, akikkel életében a legtöbb baja volt — a fajbiológusok. „Decentralizálni kell a tudományt egészen az egyes koponyáig“ — szerette mondani, s ebben a fejben kétségtelenül a tudománynak egy nagy darabja lakozott.

Alapfoglalkozását nem tagadhatta meg, mert volt benne valami a tanár fölényéből — ha egyszer magához ragadta a szót, nehéz volt elvenni tőle. Egy-egy közbeszólás csak olajat öntött szónoklatainak tüzére, volt úgy, hogy várta az ellentmondást. Mindig kerek mondatokban, sőt gyakran körmondatokban fejezte ki magát, mégpedig matematikai pontossággal. Mégsem volt túlságosan intellektuális. Muzsikált az értelme. Tanár, sőt tanítómester volt a szó mai értelmében, aki emberi kapcsolatot teremt tanítványaival még akkor is, mikor ilyen tréfás kijelentést tesz: „Maguk olyan tudatlanok, hogy falhoz kellene állítani valamennyit.“ Aztán hosszú magyarázatba kezd, s áthidalja a távolságot, amely tudásban és tapasztalatban elválaszt egymástól. Nem kíván maga iránt köteles tiszteletet, előbb csak „barátom“-nak, később „elvtársam“-nak szólít. Két édes fiát is így kezeli: „Ha már az apát nem, hát tiszteljétek bennem elvtársatokat!“ (Csoda-e, hogy egy ilyen lírai hevületű matematikusnak az egyik fia, János, kommunista publicista lett, s büntetőszázadban pusztult el, a másik, István, ma is nemzetközi híró zongoraművész?)

Tudta, hogy kinek mit kell mondani. Szívesen beszélt nekünk háborús élményeiről. „A monarchia legszebben dekorált tűzértisztje vagyok“ — s kezdte felsorolni kitüntetéseit a vaskoronarendtől visszafelé. „Újításaimat ma is használják ott, ahol a nálam kevésbé dekoráltak vitézi telket kapnak, én pedig még közlegény sem lehetnék.“ Az ellentetésre, hogy kitüntetéseit a császár-királytól kapta, rögtön megvolt a felelete: „Az orosz forradalmat a többi között cári altisztek és tisztek vitték diadalra.“ De haditényeinél is mélyebb benyomást tett az *Erdélyi Fiatalok* köréből verbuvált hallgatóira, amikor — Szabó Dezsőről lévén szó — odavetette: „Én utaltam ki neki a honoráriumot *Az elsodort faluért*.“ Helyettes népbiztos volt a kommün alatt. S érezte, hogy úgy beszélt Kún Bélával, Kunfi Zsigmondal, Korvin Ottóval, mint most velünk. Nagy idők tanúját, koronatanúját tiszteltük benne.

A szemináriumnak természetesen tárgya is volt: a *Kommunista Kiáltvány*. „Minden szemináriumot ezzel kell kezdeni — mondotta —, benne van a marxizmus kvintesszenciája. Milyen kár, hogy most nem szabad az egyetemen tanítani, amikor pedig uralomra jutunk, már mindenkinek a kisujjában lesz, és közhelynek fog számítani.“ Ebben tévedett. Tévedései gyakran tanulságosabbak voltak, mint találatai. A jogászokat, például, megvetette. Talán azért, mert a kommün után annyi baja volt velük. „S kik fogják szervezni az államhatalmat?“ — kérdeztem. „A mi társadalmunkban — felelte — a mérnökök, s büntény legfeljebb az lesz, ha valaki a kelleténél jobban szítja a tüzet.“ Nem tudott szabadulni Madách és a falanszter gondolatától. Mindezt a *Kommunista Kiáltvány* ürügyén mondta el, s az ilyen kitérők miatt egy télen át nem is jutottunk el a Kiáltvány végéig. Antal Márk inkább csak mottókat vett a Kiáltványból, hogy aztán szabadon adhassa magamagát.

Az ilyen szemináriumoknak abban az időben gyakorlati céljuk is volt, értelmiségi aktivistákat akartak nevelni, akik nem fognak megtorpanni a világ magyarázatánál, hanem megváltoztatni igyekeznek majd. Antal Márk is akciókban gondolkozott: mindig volt valami terve pénzsegély gyűjtésére, cikkek elhelyezésére, felszólalásokra gyűléseken, közös tiltakozásra valami ellen. És mélyen elszomorodott, amikor csoportunk szellemi potenciálja mögött messze elmaradt cselekvő-

készsége. Kézzelfogható akció tulajdonképpen csak akkor bontakozott ki, amikor Demeter János megindította a *Falvak Népet*, miután közvetlen kapcsolatot talált magasabb pártkörökkel. Antal Márk is mozgósította a lap támogatására a maga erőit, de a *Falvak Népe* tömeglap lett, s az értelmiségiek inkább a *Korunk*hoz kapcsolódtak — névvel, álnévvel vagy névtelenül. Gaál Gábor szigorú mércét állított fel, a *Korunk*ba írni minősítésnek számított. De a *Korunk* hazai munkatársainak jelentős része is Antal Márknál ismerkedett meg a marxizmus—leninizmus ábécéjével.

Alighogy megjelent *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című könyvem, amelynek marxista anyagát egészen Antal Márk szemináriumából merítettem, megváltozott a szelek járása. Hitler uralomra jutása Németországban a hazai értelmiségre sem tévesztette el hatását. 1933 kezdetén néha csak az imponderabiliák döntöttek afelől, hogy valaki a baloldali vagy a jobboldali radikalizmushoz szegődött-e el. A lapbetiltások, letartóztatások az értelmiség egy részét semlegesítették, a kitartók érdeklődése is elméleti kérdések felé fordult. A mi szemináriumunk az 1933—1934-es tanévben dr. Szeghő Imre ügyvéd Majális utcai lakására tette át székhelyét. Antal Márk a szervezésben még részt vett, de — filozófiai témáról lévén szó — Déri-Deheleanunak adta át a vezetést. Maga Déri-Deheleanu bizonyos szempontból ellentéte volt Antal Márknak: kevésbé szubjektív, kevésbé charmeur, de keményen és kitartóan tudott marxista lenni, nem tett semmi engedmenyt, nem fogadott el más magyarázatot. A dialógusból monológ lett.

Déri-Deheleanunak akkor sok más elfoglaltsága volt, s mivel látta, hogy értelmiségiekkel van dolga, akik maguk is fel tudják dolgozni az anyagot, megvált a szeminárium vezetésétől; a 8—10 tagból álló csoport önellátóvá lett. A heti összejövetelek vezérfonala a *Materializmus és empiriokritizmus* egy német nyelvű példánya volt, Szeghő Imre fordította magyarra fejezetenként. A gépelt szöveget lehetőleg egy héttel előbb szétosztották a résztvevők között. Kötetlen formában folyt tovább az anyag „szeminarizálása“; a muzsikus Szeghő Júlia, majd Falk Bözsi, a későbbi Csögörné jelenléte pedig oldottabbá tette az elvont téma tárgyalásának szigorát. Ha a *Kommunista Kiáltvány* akkor még elég ismert volt, az egyetemen is cáfolták, a materialista filozófia az újdonság ingerével hatott, maguk a szakemberek is csak elleniratokból ismerték. Volt, aki kézlegyintéssel intézte el, a mozgalmiak pedig szalonkommunistáknak nevezték azokat, akik feketekává mellett filozófálnak. Csak polgári körökben mutogattak ujjal reájuk, reánk, mint „kommunistákra“, mert ismertebbek voltunk a mozgalmiaknál.

Mindez tíz évvel augusztus 23-a előtt volt, de most úgy tűnik, mintha legalább tízszer tíz évvel ezelőtt történt volna. S a képzelt száz év távlatából nézve Antal Márk arcát is homály fedi, mint a csuklyás Anonymusét Ligeti Miklós városligeti szobrán. Ennek a makettje díszítette asztalát.

Mikó Imre